

Akaby Nassibian, *Britain and the Armenian Question 1915–1923* (New York: St. Martin's Press, 1984) 294 sayfa, ISBN: 0-7099-1820-8, 0-312-09809-X.

Akaby Nassibian'ın İngiltere'nin 1915–1923 tarihleri arasında Ermeni meselesi ile ilişkisi hakkındaki bu kitabı sonuç kısmı dâhil olmak üzere 7 bölümden oluşmaktadır. Giriş özelliği taşıyan birinci bölümde yazar Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki dönemde İngiltere'nin Ermeni meselesinde oynadığı rolü anlatmaktadır. İkinci bölüm ise İngiltere'de yazarın "insansever/hayırsever" (*humanitarian*) diye nitelediği kişi ve grupların 1918 öncesi Ermeni sorununa yaklaşımlarına ayrılmıştır. Yazar, "insansever/hayırsever" derken aslında Ermeni taraftarı-Türk aleyhtarı lobi faaliyetlerini kast etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu, Birinci Dünya Savaşı'na İngiltere'nin karşısında girdiği için bu ülkede Türk karşıtlığı normal karşılanabilirdi. Bu yüzden, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı olan savaş gayretine destek oldukları için haliyle Ermeniler'e İngiltere içinde verilen desteği Nassibian, "insansever/hayırsever" olarak nitelemektedir.

Kitabın üçüncü, dördüncü ve beşinci bölümleri kronolojik olarak İngiltere'nin savaş sırasında, savaşın bitiminden Sevri Antlaşması'nın imzalanmasına kadar olan dönemde ve daha sonra da Lozan Antlaşması'na uzanan süreçte ne tür politikalar takip ettiğine ayrılmıştır. Altıncı bölümde ise 1918 yılı sonrası Ermeniler'e destek veren İngiliz lobilerinin neden hayal kırıklığına uğradıkları anlatılmaktadır. Sonuç kısmında da araştırmanın bulguları genel bir şekilde özetlenmiştir.

Kitabın kaynakçası incelendiğinde çalışmanın geniş ve kapsamlı bir çalışmanın ürünü olduğu anlaşılmaktadır. Yazar, dönemin önemli aktörlerinin şahsi evrakını geniş bir şekilde kullanmıştır. Ayrıca, eski adı "PRO" yeni adı "National Archives" olan İngiliz devlet arşivindeki evrağa yazar tarafından sıklıkla başvurulmuştur. Yine İngiltere parlamentosunun tutanakları da yazarın diğer birincil kaynaklarındandır. İngiltere dışında yazar Boston'daki Taşnak Partisi evrakını da görmüştür. Son olarak konu ile ilgili İngilizce, Fransızca, Ermenice ve Türkçe ikincil kaynaklara da çalışmada başvurulmuştur.

Nassibian, kitabının giriş bölümünde Ermeni ihtilal örgütlerinin kurulmasını ve Osmanlı İmparatorluğu aleyhinde faaliyet göstermelerini anlatırken bunun sebebinin Osmanlı Devleti'nin 1878'de Berlin'de verdiği reform sözünü tutmaması olduğunu iddia etmektedir (s.18). Ancak Nassibian, 'reform'dan neyin kastedildiğini kendisi de açıklamamaktadır. Zaten 'reform' ifadesinin kendisi özellikle siyasi tarih literatüründe 'Doğu Sorunu' olarak bilinen mesele bağlamında problemli bir kavramdır. Artık literatürde kabul edilmektedir ki Büyük Devletler, Osmanlı Devleti'nin özellikle Balkanlar ve Ortadoğu'daki topraklarını paylaşabilmek için Osmanlı gayrimüslimlerini (genellikle de onların büyük çoğunluğuna rağmen) bahane ederek, yani Osmanlı Devleti'nin bu gayrimüslimlerin yaşamlarını daha iyileştirmek için tam olarak ne olduğu belli olmayan ve gayet muğlak ifadelerle telaffuz edilen 'reformları' yapmadığını öne sürerek Osmanlı topraklarında karışıklıklar çıkarmışlardır. Büyük Devletler'in bu politikaları yüzünden ondokuzuncu yüzyıla kadar ne sebeple olursa olsun Osmanlı gayrimüslimlerinin Osmanlı Devleti aleyhine kitlesel bir kalkışmaları olmamışken bu yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren isyanların baş gösterdiği görülmektedir. Hâlbuki daha önceki yüzyıllarda devlet aleyhine Müslüman unsurlar çeşitli sebeplerle kitlesel isyanlarda bulunmuşlardı. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise Osmanlı Devleti'nden gayrimüslimler için bir takım 'reformlar' yapılması istenmiş ve sınırları tam olarak çizilmemiş ve belki de özellikle muğlak bırakılmış bu 'reformların' yapılmadığı iddia edilerek isyana teşvik edilen gayrimüslim unsurların bu isyanları meşru gösterilmeye çalışılmıştır. Bu 'reform' taleplerini dayatan ülkelerin idareleri altındaki azlıklar için benzeri hiçbir reform yapmalarını da bir ironi olsa gerektir. Nassibian, Hınçak ve Taşnak örgütlerinin ihtilalci ya da terör faaliyetlerini de bu bağlamda meşru görmektedir.

Nassibian, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Ermeniler'in sadece doğu vilayetlerinde iyi bir yönetim (*good government in the Eastern Provinces*) istediklerini iddia etmektedir. Nassibian'a göre Ermeniler, etnolojik ve coğrafi sebeplerden dolayı bağımsızlık isteyemezlerdi. Ancak güvenlikleri sağlanmalı (burada Doğu Anadolu'daki birtakım Müslüman aşiretlerin saldırılarından korunma ima edilmektedir) ve kendilerine kültürel özerklik sağlanmalıydı (s.50-51). Nassibian burada aslında açık bir şekilde eğer Ermeniler doğu vilayetlerinde nüfus olarak çoğunluğu teşkil ettiklerine inansalardı doğrudan bağımsızlık isteyeceklerdi imasında bulunmaktadır. Ancak bu olamadığı için Ermeniler şimdilik sadece kültürel özerklik talebinde bulunmaktadırlar. Bu talebi de İstanbul'a kendilerinin değil Büyük Devletler'in iletmesini istemektedirler. Hatta bu özerkliğin tesis edilmesi de Avrupalı bir Yüksek Komiser gözetiminde olmalıydı. Nassibian, Ermeniler 'bağımsızlık' istemedikleri için bu taleplerine Osmanlı hükümetinin tepkisini gayrimeşru bulmaktadır. Ancak Nassibian'ın kendisinin de belirttiği gibi eğer nüfus olarak çoğunluğu teşkil ederlerse o zaman bağımsızlık istemeleri de meşru olabilecekti. Nitekim çalışmanın daha sonraki bölümlerinde savaş sonrası düzenlemeler sırasında Doğu Anadolu ve Kafkasya'yı kapsayan bir Ermeni devleti kurulması Avrupa başkentlerinin gündeme geldiği sırada Ermenilerin, bu coğrafyalarda çoğunluğu teşkil eden Müslüman unsurların akıbetinin ne olacağı meselesinin çözümünü bunların gönüllü bir şekilde bu toprakları terk etmesinde ya da zorla göç ettirilmesinde buldukları anlatılmaktadır. Yani Ermeniler için kültürel özerklik son nokta olmayacaktı. Balkanlar'da gayrimüslim unsurlara devlet kurdurulması sürecinde olduğu gibi belirli bir yol takip edilecekti. Balkanlar'da da 'reform' talep edilmişti. Bu 'reform' talebi daha sonra kültürel özerklik isteğine dönüşmüştü. Son aşamada ise özellikle Büyük Devletler'in müdahalesi ile bağımsız devletlerin kurulması gerçekleşmişti. Balkanlar'daki bu süreci Ermeniler iyi okuyup ona göre davranıyorlardı. Ancak Osmanlı hükümeti de bu süreci iyi okumakta ve bir kısım tedbirler almaya çalışmaktaydı. Nassibian, Ermeniler'in Balkanlar'daki tecrübeyi kendilerine örnek almalarını meşru bulurken Osmanlı hükümetinin aynı sürecin Doğu Anadolu'da gerçekleşmemesi için almaya çalıştığı tedbirleri gayri meşru bulmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere'nin Ermeni sorununa yaklaşımı ile ilgili olarak Nassibian, savaşın başlarında İngiliz hükümetinin hem kendi halkına hem de sömürgelerindeki ve ordularında savaşan Müslümanlar'a ülkenin savaşa haklı sebeplerle girdiğini ve iyi ile kötünün mücadelesinde kendilerinin iyi tarafta olduğunu anlatmaya çalıştığını bunu yaparken de 1915 yılındaki Ermeniler'in zorunlu göçünü propaganda malzemesi yapmış olduğunu anlatmaktadır. Savaşın başlarında İngiltere tarafsız ülkeleri özellikle de Amerika Birleşik Devletleri'ni kendi tarafına çekmeye çalışıyordu. Bu sırada Almanya da hem ABD'ye hem de diğer tarafsız ülkelere savaşı İngiltere'nin başlattığını ve uzun bir savaş istediğinin propagandasını yapıyordu. İngiltere hem kendi pozisyonunu güçlendirmek hem de Almanya'yı zayıflatmak için "Türklerin" (Müslümanlar'ın değil) Ermeniler'i Almanlar'ın onayı ve belki de teşvikıyla yok etmeye çalıştığı propagandasını yapmaya başladı. Böylece hem tarafsız ülkeleri Almanya'nın karşısında olmaya zorlayacak hem de sömürgelerindeki Müslüman kamuoyunu İslam'a ya da Müslümanlar'a değil de "katil Türklere" karşı savaştığına inandırabilecekti. Buna rağmen Ermeniler'in zorunlu göçü ile ilgili olarak ilk başlarda İngiliz hükümeti propaganda konusunda aceleci davranmamıştı. Zira bu zorunlu göç ile ilgili iddialar Londra'ya müttefikleri Ruslar aracılığıyla ulaşıyordu.

Ruslar, Ermeniler'in zorunlu göçü hakkında propaganda yapmakta iki fayda gözetiyorlardı. Birincisi, hem kendi tabiiyetlerinde bulunan Ermeniler hem de diasporadan gelen gönüllüler zaten aktif olarak İtilaf Devletleri ordularında savaşıyorlar ve Osmanlı Ermenileri'ni de Osmanlı Devleti'ne karşı külesel olarak harekete geçirebiliyorlardı. İkincisi Ruslar, Polonya-Litvanya sınırından geri çekilirken bu bölgedeki Yahudiler'e karşı katliamlar yapmışlardı ve dikkatleri kendi yaptıklarından uzaklaştırıp Ermeniler'in üzerine çevirmek istiyorlardı. Zira Almanlar, daha sonra Ruslar'dan ele geçirdikleri bu bölgelerde Ruslar'ın yaptıkları katliamları belgelemeleri için Amerikalı Yahudi gazetecileri davet etmişler ve Amerikan kamuoyunda İtilaf Devletleri aleyhinde bir hava oluşturmaya çalışmışlardı. Bu yüzden, Osmanlı Devleti'nin Ermeniler'i zorunlu bir şekilde göç ettirmesi konusunda propaganda yapmak hem Ruslar'ın hem de İngilizler'in işine geliyordu.

İngiliz hükümetinin ABD'nin desteğini kazanmak için yaptığı bu propagandanın bir unsuru da Mavi Kitap'ın yayınlanmasıydı. Nassibian, İngiliz hükümetinin Lord Bryce'tan Anadolu'daki Amerikalı misyonerlerin gönderdikleri raporlardan bir kitap derleyip bunu Amerikan kamuoyu ile paylaşmasını istediğini yazmaktadır. Amerika'da büyükelçilik tecrübesine sahip ve bu ülkede bir hayli popüler olan Lord Bryce bu isteği kabul etmiş ve Oxford mezunu sonranın meşhur tarihçisi Arnold Toynbee ile bu kitap derleme işine girmiştir. Neticede bugün Ermeni soykırımını iddiaclarının sıklıkla kullandığı meşhur/meşum Mavi Kitap ortaya çıkmıştır.

Nassibian, Ermeniler'in Birinci Dünya Savaşı sırasında aktif bir şekilde İtilaf Devletleri safında savaşa katıldıklarını yazmaktadır. Rus ordularında savaşan Rusya Ermenileri'nin yanı sıra Suriye'de Osmanlı ordularına karşı savaşan Ermeniler vardır. Ancak 1915 yılı itibarıyla özellikle de Kilikya bölgesinde Ermeniler'den oluşan birlikler kurulması hususunda İngilizler ile Fransızlar arasında görüş ayrılıkları vardı. İngilizler, Ermeniler'in desteğiyle Kilikya'ya bir çıkarma yapılmasını savaşın bu safhasında uygun görmemektedir. Ve neticede İngilizler'in dediği olur. Bu konuda yazar, Ermeni gönüllülerden oluşan bir birliğin yardımıyla Kilikya'ya çıkarma yapılmasının hem Ermeniler'in zorunlu göçünü durdurabileceğini hem de Gelibolu'daki savaşın seyrini İtilaf Devletleri lehine değiştirebileceğini ima ederek İngiliz hükümetinin kararını eleştirmektedir.

1917 yılındaki Bolşevik İhtilali'nden sonra Rus orduları Doğu Anadolu'dan çekilirken Kafkasya, İran ve Mezopotamya cephelerinde ne tür tedbirler alınması gerektiği konusunda İngilizler ve Ermeniler arasında bir tartışma başlamıştı. İngilizler, Ruslar'dan doğan boşluğun Ermeniler tarafından doldurulmasını istiyorlardı. Buna karşın Ermeniler sadece Ermeniler'in yaşadıkları bölgelerde ve Doğu Anadolu'nun "kurtarılması" (*liberation*) için savaşacaklarını söylemişlerdi. Rusya'nın Almanya ile bir anlaşma yapmasından çekinen İngilizler, Ermeni taleplerine boyun eğmişler, ancak Ermeniler'den Mezopotamya'da Osmanlı birliklerine karşı savaşmaları sözünü de almışlardı. Ermeniler ile İngilizler'in aralarındaki anlaşmaya rağmen Osmanlı birlikleri Kafkasya'ya doğru bir hamle yaptılar ve 1918 yılının Eylül ayı itibarıyla Güney Kafkasya neredeyse tamamen Osmanlı ve Alman birlikleri tarafından işgal edildi. Ancak burada Ermeni sorunu ile ilgili olarak altı çizilmesi gereken nokta hem Kafkasya Ermenileri'nin hem de Osmanlı Ermenileri'nin, özellikle Andranik'in oluşturduğu birliklerin, kendilerine vaat edilen Büyük Ermenistan karşılığında Osmanlı İmparatorluğu'na karşı zaten savaşın başından itibaren pozisyon almalarıdır. Nassibian özellikle İngilizler'in Ermeniler'e verdikleri sözlerde savaş boyunca durmadıklarını iddia etmektedir. Zira savaş sırasında İtilaf Devletleri, kendi aralarında yaptıkları anlaşmalarda Ermeniler'in yaşadığı vilayetleri paylaşmışlardı. Ermeniler açıkça vatandaş oldukları devlete karşı mücadeleye ikna edilmişler, ancak karşılığında kendilerine boş vaatler verilmişti. Nassibian, özellikle İngiliz liderlerin savaş sırasında sözler verip sonra bunları tutmamalarını eleştirmektedir. Hatta Lloyd George, savaş Konseyi'nin bir toplantısında kendisine daha önce Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeniler'in "kurtarılacağına" dair sözler verdiği hatırlatıldığında, "hiç kimse bir konuşma ile bağlı değildir" (*Nobody is bound by a speech*) cevabını vermişti (s.116). Bütün bunlara rağmen Ermeniler umutlarını savaş sonundaki diplomasiye taşımışlar ve savaş sırasında İtilaf Devletleri yanında saf tutmalarının ödülünü bu sayede alacaklarını düşünmüşlerdi.

Nassibian, Mondros'tan Sevr'e kadar olan dönemde İngilizler'in Ermeni meselesi hakkında bir ikilem yaşadığını iddia etmektedir. Zira bir yanda savaş sırasında Ermeniler'e verilen vaatler varken öte yanda Doğu Anadolu ve Kafkasya'yı içine alacak bir Ermenistan'ın kurulmasının İngilizler'in Yakındoğu'daki çıkarlarıyla ne derece uyumlu olacağına dair tartışmalar vardı. Nassibian, ilk olarak ve belki de ilginç bir şekilde Mondros Ateşkes Antlaşması'nın Ermeni taleplerine set çektiğini iddia etmektedir. Zira bu iddia genel Türk tarihyazımında Mondros'un, özellikle yedinci maddesi göz önüne alındığında Rum ve Ermeniler'i cesaretlendirdiğine dair hâkim görüş ile taban tabana zıddır. Ancak, Nassibian Mondros'a akademik bir nazarla değil Ermeniler'in perspektifinden bakmaktadır ve muhtemelen Mondros'ta açık bir şekilde Ermenistan'dan bahsedilmemesini eleştirmektedir. Nassibian, bu konuda Mondros müzakereleri sırasında Rauf Bey'in diplomatik taktiklerini övmektedir. Bu müzakerelere dair İngiliz belgelerine dayanarak yazar, Rauf Bey'in eğer daha ağır

mütareke şartları öne sürülürse İstanbul'daki hükümetin düşeceğini, mesela özellikle Yunanlar'ın Osmanlı istihkâmlarını işgal etmelerine izin verilmesi durumunda ülkede bir ihtilal yaşanacağını ve Kilikya'daki garnizonların silah bırakmasına hiçbir Osmanlı hükümetinin onay veremeyeceğini söylediğini yazmaktadır. Rauf Bey'in bu çıkışından dolayı İngilizler taviz vermeye yanaşmışlardır (s.134-135).

Dolayısıyla Ermeniler, Mondros'taki mütarekeden memnun değillerdi. Bu yüzden özellikle Kafkasya'daki küçük Ermenistan bir takım oldu-bitiler peşindeydi. Burada ilginç olan Nassibian'ın 1918 yılının sonlarına doğru Ermenistan'ın bazı bölgelerindeki Müslüman köylerin ahalisinin tehcir edilip yerlerine Ermeni muhacirlerin yerleştirilmesinden bahsetmesidir (s.156). Ayrıca 1919 yılında Ermeni çeteleri Erivan'dan aldıkları destekle Kars'ta "isyancı" (*insurgent*) olduklarını öne sürerek Müslüman köylerini yakıp yıkmışlar ve ahalisine katliamlar yapmışlardır. Yaptıklarını meşru göstermek için bölgede bulunan İngiliz istihbarat subayı Alfred Rawlinson'a Kars'ı kontrolleri altında tutmak için ahaliyi silahsızlandırmak zorunda olduklarını belirtmişler ve bu şekilde yaptıkları katliamları meşrulaştırmaya çalışmışlardır. Nassibian, Başkan Woodrow Wilson'a da sekreterlik yapan Amerikalı gazeteci Stephen Bonsal'ın bu katliamlara sadece "gözlerini kapamadığını... hatta onayladığını" (*I do not close my eyes to the crimes which the Armenians have since committed... from time to time when the rare occasion presented against the diabolical Kurds and the Turkish irregulars... Indeed, I approve of them*) yazmaktadır (s.163). Akademik tarafsızlıkla bağdaştırılması zor bir şekilde Osmanlı hükümetinin tatbik ettiği zorunlu göçü bir "yok etme" politikası olarak eleştiren yazar, Ermenistan hükümeti böyle bir politika uyguladığı zaman bunu normal görmektedir. Yazarın bu tavrı bile Ermeni tarihçilerin ve onları destekleyen üçüncü parti yazarların zorunlu göç meselesinin kendisine iyi ya da kötü anlamlar yüklemediklerini, zorunlu göçü Ermeniler uyguladığında bunu normal karşıladıklarını ama Ermeniler'e karşı böyle bir uygulama yapıldığında bunu "insanlık dışı" olarak gördüklerini göstermektedir. Burada Birinci Dünya Savaşı'nın başından itibaren İngiliz hükümetinin Britanya'daki "düşman tebaası yabancılar"ı zorunlu göç tabii tutması meselesinin çok yakın tarihlere kadar Batılı akademisyenler tarafından ilgi görmediğini hatırlatmakta fayda vardır. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu "karşı tarafta"dır, ve savaşı da kaybetmiştir. Bugün Ermeni meselesi hakkında Batılı tarihyazımına hâkim olan görüş çoğunlukla Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nun "karşı tarafta" olmasından dolayı üretilen propaganda ile şekillenmiştir. Yani meselelerin bir imaj boyutu vardır. Dönemin İngiliz ve Amerikan gazeteleri incelendiğinde "Türkler" hakkında öyle makaleler ve yazı dizileri yayınlanmıştır ki bunların "Türk" imajı üzerinde yarattığı etki günümüze kadar devam etmiş ve Batı'nın Türk algılamasını büyük oranda bu etki şekillendirmiştir.

Nassibian, İngilizler'in Büyük Ermenistan'ın kurulması yönünde sorumluluk almadığını ve bu meseleyi Amerika Birleşik Devletleri'ne tahvil etmeye çalıştığını yazmaktadır. Zira böyle bir Ermenistan'ın hayatta kalabilmesi için kendi askeri ve finansal gücü yeterli değildi. İngilizler de gerekli askeri ve finansal desteği vermek istemiyorlardı, zira bu projede doğrudan bir çıkarları olduğunu düşünmüyorlardı. Gerçekten de Sevr Antlaşması'na uzanan süreçte Ermenistan'ın geleceği hakkında Amerikalılar daha fazla müdahil olmuşlar ve 1920 yılının Ağustos ayında Ermeniler'i memnun edecek bir düzenlemeyi Sevr Antlaşması'nın bir parçası haline getirmeyi başarmışlardı. Ancak bu antlaşmayı Ankara Hükümeti tanımadığı için Ermeniler'in hayalleri suya düşmüştü. Nassibian, Sevr'den Lozan'a giden süreçte İngilizler'in Sevr'i Ankara Hükümeti'ne kabul ettirmek için yeterli çabayı göstermediğini iddia etmektedir. Bu yüzden Ermenistan'ın kaderi Ankara Hükümeti ile onun bu dönemde işbirliği içerisinde olduğu Bolşevikler'e terk edilmişti. 1920 yılının sonuna gelindiğinde ise Kazım Karabekir'in orduları önünde yenilen Ermeniler'in Bolşevikler'e sığınmaktan başka çareleri kalmamıştı. Neticede Ermeniler, Büyük Ermenistan'ın hayalini kurarlarken kendilerini SSCB'nin bir parçası olarak bulmuşlardır.

Kitabın sonuç kısmında Nassibian genel bir özet yapmaktadır. Burada Ermenistan'ın hiçbir zaman İngiltere'nin bir çıkar meselesi olmadığını sadece Yakındoğu'da kendi çıkarlarını gözetirken işine geldiğinde Ermeni meselesini kullandığını, ama işine gelmediğinde Ermeniler'e yüz çevirdiğini iddia etmektedir. Özellikle 1878'den sonra Rusya'nın güneye doğru genişlemesinden çekindiğinden

ve kendisinin Ortadoğu'da kontrol ettiği bölgelere sarkmasını önlemek için tampon bölge olacak şekilde bir Ermenistan'ın meydana getirilmesinin kendi çıkarına olacağını düşünen İngiltere 1917'den sonra bu projesinden vazgeçmiş ve yeni Türkiye'nin kontrolü altında olacak Doğu Anadolu'nun aynı tampon görevini göreceğini hesaplamıştır. Zira bu türlü bir tercih İngiltere'yi ağır finansal ve askeri yüklerden de kurtarmış olacaktı. Nassibian'a göre İngiltere'nin bu siyasetinden en zararlı çıkan Ermeniler olmuştu. Zira sadece Rusya Ermeniler'i değil Osmanlı Ermenileri de Büyük Ermenistan hayaline kapılmışlar ve yüzyıllarca beraber yaşadıkları Osmanlı Müslümanları ile artık beraber yaşamak istemediklerini tabi oldukları devlete karşı isyan ederek ortaya koymuşlardı. Ancak ne nüfusları ne de finansal ve askeri güçleri bu tür bir isyanı başarıya ulaştırarak seviyede olmadığı için sonuçta bu teşebbüslerinde başarısız olmuşlardı. Bu başarısızlık üzerine birçoğu 1915 zorunlu göçünden sonra Anadolu'ya dönse de artık Anadolu'da işler eskisi gibi olamayacağı için Ermeniler ülkeyi terk etmek zorunda kalmışlardı. Bunların bir kısmı Kafkasya'ya gitmişlerdi. Ancak buradaki küçük Ermeni devleti de kısa bir süre sonra Bolşevik kontrolüne girmişti. Böylece 1990'lara kadar bağımsız bir Ermeni devleti olamayacaktı.

Nassibian'ın bu çalışması Ermeni meselesi hakkındaki Türk tarihyazımı için, kullanılan birincil kaynaklardan ve farklı bakış açılarından dolayı önemlidir. Özellikle yazarın kullanmış olduğu İngiliz arşiv belgelerinin ve dönemin aktörlerinin şahsi evrakının Türk tarihçiler tarafından görülmesinde karşılaştırmalı çalışmalar yapılabilmesi açısından büyük faydalar vardır. Türk tarihyazımında ağırlık daha çok 1915 zorunlu göçünün kendisindeyken meseleye taraf olan ülkelerin genel olarak Ermeni meselesi ile bağlantısı daha az ilgi görmektedir. Bu ilginin artması, genel olarak Ermeni meselesinin özel olarak da 1915 olaylarının sadece Yakındoğu tarihi değil dünya tarihi bağlamındaki yerlerinin anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

BESTAMİ S. BİLGİÇ

